

Spontanost in avtonomnost mišljenja po Adornu

CVETKA TÓTH

POVZETEK

Članek obravnava pojmovanje filozofije pri Theodorju W. Adornu. Filozofijo Adorno razume kot način razmišljanja, obnašanje duha, in ne kot določeno tematiko. Ravno zanj je po priznanju mnogih njegovih najbližjih sodelavcev značilna izjemna spontanost v razmišljanju, živo filozofiranje kot aktualna produkcija misli. Članek skuša tudi opozoriti na zelo očiten vpliv Kantove misli v njegovi filozofiji.

ABSTRACT

SPONTANEITY AND AUTONOMY OF THOUGHT ACCORDING TO ADORNO

This article deals with Theodor W. Adorno's understanding of philosophy. Adorno understands philosophy as a way of thinking, the behaviour of the spirit, and not as a fixed theme. According to many of his closest collaborators, an exceptional spontaneity in thinking, a live philosophizing, as an actual product of thought, is typical of him. This article attempts to draw the attention to the very obvious influence Kant's thoughts have on his philosophy.

Če se vprašamo, kaj je filozofija po Theodorju W. Adornu, potem po njegovem opozorilu s samimi definicijami filozofije ne pridemo daleč, saj so zelo problematične. Zanj filozofija ni prvenstveno glede na svojo tematiko, temveč po načinu obnašanja duha in obnašanja zavesti.

Adornovi filozofiji se težko približamo, kajti s svojim načinom razmišljanja nehoti ovira iskanje nečesa "trdnega" in oprijemljivega. Toda danes, ko je celota njegove filozofske misli že izgotovljena, nihče ne dvomi, da ni moč govoriti o njegovem načinu filozofiranja in hkrati s tem o aktualnosti njegove filozofije. Morda velja zanj bolj kot za katerega koli drugega filozofa to, da je o njegovi misli še najlažje govoriti fragmentarno. Posamični detajli njegove filozofije tako pritegnejo bralca, da se mora ustaviti za daljši čas in prepustiti pogovoru, ki učinkuje kot doživljanje spontanega in kreativnega mišljenjskega procesa. Čutiš, da si zraven in se odzivaš, ne moreš biti ravnodušen in reči samo: "Tako je govoril Theodor W. Adorno".

Adorna najprej zanima to, kako razmišljamo in ne kaj so miselni rezultati. Njegov odgovor na vprašanje, kaj je filozofija, dobimo samo iz načina razmišljanja, miselnega ravnanja oziroma iz njegovega filozofiranja. Tako s Heglom lahko razumemo to Adornovo miselno držo, kajti kot pravi Hegel v Enciklopediji filozofskih znanosti (paragraf 7), samo razmišljanje v sebi že vsebuje načelo filozofije, celo v pomenu predpostavke začetka. Zanj je celotna Heglova filozofija v bistvu poskus, da se pojem filozofije razvije skozi samo razmišljanje, toda pri tem gre v bistvu za kantovsko načelo filozofiranja. Filozofija namreč po Adornu opozarja na proces, ki ga je že Kant povzel v ugotovitev, da se je možno naučiti samo filozofirati, ne pa filozofije same. Kot da bi Adorno v nasprotju z drugimi nehote želel opozoriti na to, kako v Heglov filozofski postopek ni samo vkomponirana kritika Kanta, ampak hkrati njegova afirmacija. Verjetno je to tudi razlog, zakaj se Adorno v svojih poskusih interpretirati Hegla vedno znova vrača h Kantu. Tu ne gre toliko za vprašanje, kje stoji Kant više od Hegla, temveč za problem, ki ga je Ernst Bloch formuliral v Duhu utopije, tj., kako Kanta "zvleči skozi Heglov ogenj". Toda napačna je trditev, da Adorno govori o Kantu samo v primerjavi s Heglom.

Hegel se je dokaj ironično izražal o Kantovi predpostavki, da se je možno naučiti samo filozofiranja, ne pa filozofije. Gre za Kantov krajši tekst, ki je poročilo o njegovih predavanjih iz leta 1765-1766.¹⁾

V svojem krajšem komentarju, ki ga je izoblikoval v obliki aforizma, Hegel²⁾ Kantu ugovarja, da je to isto, kot bi kdo trdil, da se lahko naučiš mizarstva, ne pa narediti mizo, stol itd. Toda Adorno že na začetku Negativne dialektike kaže na Heglovo zgolj retorično razrešitev odnosa med mislijo in predmetom, ne da bi se Hegel pri tem dejansko vsaj za korak oddaljil od tega za kar je menil, da je pri Kantu nerazrešeno.

Kakor poročajo nekateri Adornovi najbližji sodelavci, njegovi nekdanji študenti, med njimi npr. Herbert Schnädelbach, Adorno na svojih predavanjih v primerjavi s Horkheimerjem ni dajal mnogo informacij o filozofiji in tudi ni obremenjeval svojih slušateljev z zgodovinskim balastom. Kar se je pri Adornu dalo naučiti, je bilo "živo filozofiranje", njegovi slušatelji so stalno doživljali "filozofiranje kot aktualno produkcijo misli"³⁾ in mnogi so sledili temu sugestivnemu Adornovemu miselnemu postopku - v bistvu kantovskemu zgledu.

Oskar Negt, nekdanji Adornov učenec pri Schnädelbachovi recepciji Adorna ugotavlja, da se izogiblje "političnemu pogledu" na Adorna, hkrati pa opozarja na prevladujoč Kantov vpliv. Zanj je Adorno mislec, ki spominja na "rokodelca, ki solidno postopa s pojmi."⁴⁾ Ne glede na določeno izumetničenost v izražanju je pojmovna konstrukcija tega jezika blizu Kantu, celo mnogo bolj kot Heglu. Tako Negt opozarja na ustvarjalno moč Adornovega mišljenja in na spontanost njegovega načina razmišljanja. Toda pri tem je Adorno vedel in predvidel, kaj bo sledilo iz tega. Spontanost misli pri Adornu torej ni nepredvidljiva, morda jo je po Negtu še najlažje razumeti s tem, kar pove že naslovna formulacija, namreč, da je "mišljenje protiprodukcija", v nemščini

1) Immanuel Kant: Vorkritische Schriften bis 1768, Werkausgabe, Band II, Suhrkamp, Frankfurt 1978, str. 907-917.

2) G. W. F. Hegel: Jenaer Schriften 1801-1807, Werke 2, Suhrkamp, Frankfurt 1980, str. 559.

3) Joseph Früchtl und Maria Calloni (Hrsg.): Geist gegen den Zeitgeist. Erinnern an Adorno, Suhrkamp, Frankfurt 1991, str. 64.

4) Ibidem, str. 78.

dobesedno "Gegenproduktion". Ta ugotovitev o temeljni Adornovi mišljenjski potezi pa je razvidna iz vrste njegovih del.

Ker je Adorno sledil kantovskemu načinu filozofiranja, s svojim razmišljanjem po lastnem opozorilu ne razume filozofije kot tehniko prevajanja v kategorije, ampak je filozofiranje proces, ki se v določenem smislu "komponira". Zato tudi izrecno pove, da o konkretnem ne moremo filozofirati, filozofiramo lahko "samo ven iz konkretnega". Filozofija napreduje samo s tem, da se neprestano obnavlja, "tako iz lastne moči kot iz trenja ob tisto, kamor meri; odločilno je to, kar se v njej dogaja, ne teza ali pozicija; tak splet, ne pa deduktiven ali induktiven, enostranski miselni tok".⁵⁾ Za Adorna je samo tisto filozofiranje pristno, ki ni abstraktno, tj. prepuščeno abstraktnemu ohišju a priori določene kategorialne aparature. Izrecni Adornovi zahtevi po konkretnem filozofiranju sledi skoraj drzen, a vendar docela razumljiv sklep: "Zato se filozofije v bistvu ne da referirati. Drugače bi bila odvečna; da se jo večinoma da referirati, priča proti njej."⁶⁾

Tako filozofiranje, kot že rečeno, samo iz konkretnega, Adorno prepozna pri Benjaminu in Blochu, zato tudi opozarja na njuno "teoretsko koincidenco".⁷⁾ Benjaminovo delo *Einbahnstrasse* v marsičem zelo spominja na Blochovo delo *Spuren*. Ernst Bloch, ta "heretik dialektike" in "mistik v paradoksnih enotnosti teologije in ateizma",⁸⁾ filozofira z ogromno materiala in barv, vendar se ne izogiba abstraktnemu. Tu je kaplja dežja v sivini pustega jesenskega večera, ki pušča za seboj sled v doživljanju; tu je še utopija, ki konkretno subsumira pod obči pojem. Podoba nekonstruiranega vprašanja sicer postane sistem, toda čeprav obči pojem zbrise sled, vendar pušča, da ona v njem govori še naprej. Od tu istovetnost med Blochom in Benjaminom, ker oba smatrata, da filozofija ne more onemeti pred konkretnim, se gibati v mediju misli in abstrakcije, hkrati pa vzpostaviti askezo do vsega konkretnega, do tega, kar razlaga in mu skuša dati celo pomen. Benjaminovo filozofijo odlikuje "način konkretnosti" in to njegovo konkretnost je še najlažje primerjati s pojmovanjem resnice pri poznem Nietzscheju. Zanj resnica nikakor ni identična z nadčasovno občim, nasprotno, samo zgodovinsko je tisto, kar izoblikuje absolutno. To pojmovanje je Benjamin po Adornu spremenil v kanon svojega postopka. Tako je za Benjamin "večno vsekakor prej guba na obleki kot pa ideja".⁹⁾

S takimi razmišljanji o filozofiji in smislu filozofiranja je Adorno v marsičem podal kritiko tradicionalnih, pa tudi sodobnih vzorcev filozofiranja. Še v eseju je videl možnost konkretnega filozofiranja, kajti esej misli ne zapira v toge tradicionalne okvire pojma resnice. Morda je z njim še najlažje razumeti to, da je resnica vedno konkretna. Toda za Adorna konkretnost nikakor ne pomeni samovoljnega miselnega ravnanja in pojmovne razpuščenosti. V svojih predavanjih na univerzi v Frankfurtu, postumno izdanih kot *Filozofska terminologija* s podnaslovom *K* uvodu, Adorno definira filozofijo kot "gibanje duha, katerega edina intencija je resnica",¹⁰⁾ s tem, da resnica nikakor ni dokončna ali celo istovetna s kakšno neposredno obliko. Ernst Bloch bi takoj prekomen-

5) Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, *Gesammelte Schriften*, Band 6, Suhrkamp, Frankfurt 1973, str. 44.

6) *Ibidem*.

7) Theodor W. Adorno: *Noten zur Literatur*, *Gesammelte Schriften*, Band 11, Suhrkamp, Frankfurt 1974, str. 240.

8) *Ibidem*, str. 243.

9) Theodor W. Adorno: *Prismen. Kulturkritik und Gesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt 1969, str. 286-287.

10) Theodor W. Adorno: *Philosophische Terminologie. Zur Einleitung*, Band 1, Suhrkamp, Frankfurt 1976, str. 88.

tiral, da je v resnico bolje dvomiti kakor pa biti njen čuvaj. Filozofije ne moremo razumeti kot ogledalo, ki bi odražalo stvarnost, kot resnica tudi ni nikdar nekaj trdnega v naših rokah, opozarja Adorno. Po Adornovem mnenju je pri filozofiji treba spoštovati to, da "nujno pomeni svobodo duha". Od tu sledi izrecna zapoved, da ne zaostaja za razvojem duha in za razvojem družbe in kar mora tudi oboje povzeti vase.

Če hočemo razumeti eksplikacijo pojma filozofije pri Adornu, moramo upoštevati, da zanj mišljenje, ki ni na ravni pojma, sploh ni mišljenje oziroma kot to pove v Negativni dialektiki: "Denken ohne Begriff ist keines."¹¹⁾ V svojem kritičnem soočenju s sodobnimi filozofskimi tokovi, je Adorno zato še posebej preanaliziral mišljenjski postopek, s katerim ta ali oni filozof izgrajuje celoto svoje misli. V svoji kritiki scientističnega mišljenja je zelo neprizanesljiv, saj ima po njegovem opraviti samo še s postvarelim mišljenjem in sklicevanje na vero v znanost, pomeni banalnost defetistične filozofske zavesti. Nič manj ne prizanaša ontologizmu, ki miselni proces relativizira, digniteta uma je tu uničena. Zatekanje uma v predparmenidovsko strukturo mišljenja zaradi priseganja na nekakšno čistost nečesa prvega, nepojmovnega, je Adorno ostro zavračal in kritiziral. Filozofija je zanj v bistvu refleksija, ki mora prevzeti nase "napor pojma", povedano s Heglom. Ko pa gre za oblikovanje in nastajanje pojmov, Adorno v marsičem bolj upošteva Kanta.

Filozofiranje, ki prisega na izvorno prvo kot tisto, kar naj bi jo osmišljalo še v pomenu nečesa poslednjega, je za Adorna povezano s takimi kategorijami kot globina (Tiefe), izvor (Ursprung), prabit in podobno. Če skušamo povzeti smisel Adornove kritike v enotno, skupno oznako kot neposredovana zavest, to morda ni najboljši izraz; toda spoznavnoteoretsko gledano, in upoštevati je treba, da je Adorno filozofiranje razumel pretežno kot spoznavnoteoretski problem, pove ta ocena največ. Zanimivo je, da Adorno pri tem, razen Kanta in Hegla docela enakovredno upošteva še Nietzscheja in z njegovimi deli sodobni filozofiji dokazuje nereflektiran filozofski miselni postopek, predvsem v smislu nezadostnega miselnega posredovanja. Ni malo interpretacij Adornove misli, ki izhajajo iz ocene, da je Adorno ravno s pomočjo Nietzscheja opravil teoretsko kritiko nekaterih najpomembnejših aspektov Heideggerjeve filozofije. Ta ugotovitev je toliko bolj zanimiva, ker v bistvu demantira znano tezo, da je Adorno zavračal Heideggerja pretežno z Marxom.

Ravno z Nietzschejevim delom Tako je govoril Zaratustra Adorno zavrne miselni postopek tam, kjer se fundamentalna ontologija sklicuje na nekakšno globino in izvorno prvo. Bistvo filozofske refleksije je po Adornu v tem, da ne zaostaja pri izhodiščnih pojmih. Na čemer gradi pojem globine (Tiefe), je predpostavka, da je treba iti do temelja, do izvorno prvega, "den Dingen auf den Grund zu gehen"¹²⁾ in kar imenuje v Negativni dialektiki "superiornost prvotnega". Od tu izhaja prepričanje, da je bilo izvorno prvo boljše, npr. da so bili stari bogovi edino pravi bogovi. Adorno strne svojo kritiko mišljenja "po prvem in izvornem" v ugotovitev: "Misel, da bi se dalo imeti trdno podlago pod nogami, če bi proces mišljenja sistiral na nekem določenem mestu ali tudi prenal, postane zamena, substitut za samo resnico."¹³⁾

Kar je Adorno imel za največje zlo v mišljenjskem procesu, tako pozitivizma kot ontologizma, je to, da z njima "mišljenje postaja nujno zlo, tendenciozno diskreditirano.

11) Theodor W. Adorno: Negative Dialektik, str. 105.

12) Theodor W. Adorno: Philosophische Terminologie. Zur Einleitung, Band 1, str. 148.

13) Ibidem, str. 159.

Izgublja moment samostojnosti. Avtonomija uma izginja",¹⁴⁾ kot to pove v svojem znanem prispevku *Wozu noch Philosophie*. Tukaj tudi ugotavlja, da s tem izginja še "koncept svobode" in "samoodločanje človeške družbe". Zato je tako zelo odločno zagovarjal pojmovno posredovanje, saj po njegovem filozofiji še "možnost upanja objublja samo gibanje pojma, ki mu ona sledi do kraja".¹⁵⁾

Aktualnost filozofije in s tem smisel filozofiranja vidi Adorno v radikalni kritiki in odpravi vseh oblik postvarelega mišljenja. Iz objavljenih predavanj v letih 1962/1963 je razvidno, da je zanj naloga filozofije še v tem, da s pomočjo argumentov konsekventnega mišljenja likvidira svetovne nazore. Pogled na svet združuje predstave o bistvu in povezanosti stvari, sveta in človeka. Povezanost teh predstav izhaja iz subjektivne potrebe po enotnosti in pojasnjevanju, ki daje dokončne odgovore, vse je zaprto, nikakršne praznine ni več. Sfera pogleda na svet je zato v "sistem povzdignjeno mnenje", subjektivna spoznavna potreba, ki mišljenju odvzema gibanje misli in kritiko. Filozofija je s tem oropana objektivne resnice, postaja neresna, kajti spremenjena je v nekakšno biološko-ekonomsko pomožno sredstvo za lažje in udobnejše preživetje. Zato je Adorno Kantov koncept zoženja možnosti spoznanja interpretiral kot protest filozofije proti njeni transformaciji v svetovni nazor. Filozofija, ki zahteva avtonomijo in samostojno mišljenje mora ohraniti od svetovnonazorske kvečjemu član subjekta, tj. moment subjektivne svobode, da bi se zavarovala pred dirigiranim in upravljanim svetom.

Adornov klic, "kdor se noče spustiti v delo uma, naj dvigne roke od filozofije", ni samo izrecna zahteva po samostojnem in avtonomnem mišljenju, ki ni nikdar brezpredmetno; njegova pot je postopek izrecnega ozaveščanja pomena Kantove filozofije. Vedno znova opozarja, da je dejanski smisel filozofske refleksije v tem, da se prepusti naporu pojma, in kar lahko utemeljuje še s tem, da je tu poleg Hegla, Nietzscheja, Marxa in še koga, vedno Kant. Njegovo delo *Filozofska terminologija* že s prvimi, začetnimi predavanji opozarja na trajno aktualnost Kantovega načina oblikovanja pojmov v filozofiji.

Če sprejmemo izraz, ki ga rabi za oznako Adornove filozofije Herbert Schnädelbach, "negativno heglovstvo",¹⁶⁾ je nedvomno v marsičem ravno Kant vsebina te negativnosti. Schnädelbach tudi opozori na "esoteričnega in eksoteričnega Adorna".¹⁷⁾ Esoterični Adorno je pomenil intenziven študij Hegla, predvsem Heglove Znanosti logike, še posebej Nauka o bistvu. Strategija tega študija je potekala takole: najprej Heglova kritika Kanta, potem kritika Hegla s pomočjo Marxa, v kritiki Hegla pa so spet izbijali na površje elementi Kanta. V tej zvezi že skoraj ironično učinkuje zapis v delu z naslovom *Kant. Stringenz und Ausdruck*. Iz njega preberemo, da so v šestdesetih letih v Adornovih filozofskih seminarjih na Univerzi v Frankfurtu v poletnem semestru študirali Kanta in govorili: Hegel ima prav. Pozimi pa, ko so brali Hegla, je imel prav Kant. "Iz te igre je nastalo kar nekaj disertacij, med njimi tudi moje delo o Kantu."¹⁸⁾ Morda ima pri tem prav Hauke Brunkhorst, ko opozarja na to, da gre pri tem za "duh

14) Theodor W. Adorno: *Kulturkritik und Gesellschaft II*, *Gesammelte Schriften* 10.2, Suhrkamp, Frankfurt 1977, str. 464.

15) *Ibidem*, str. 473.

16) Joseph Früchtel und Maria Calloni (Hrsg.): *Geist gegen den Zeitgeist. Erinnern an Adorno*, str. 63.

17) *Ibidem*, str. 55.

18) Puder Martin: *Kant. Stringenz und Ausdruck*, Rombach Verlag, Freiburg 1974, str. 7.

razlike",¹⁹⁾ ki je tako zelo pritegnil filozofske intelektualce v zadnjem desetletju. Je to tudi med drugim Adornova zasluga, ki izhaja iz njegove kritike identitetne logike?

Jürgen Habermas ugotavlja o frankfurtski šoli oziroma kritični teoriji njeno "daljnosežno fiktivno enotnost".²⁰⁾ V tem kontekstu pove naslednje: "Kljub temu izhaja iz filozofskega jedra teorij od Adorna in Benjamina, še Horkheimerja in Marcuseja, izžarevanje, fascinacija, ki ne samo da privlači, ampak vsebuje še nekaj očičiščujoče moči najboljšega - nekaj od gotovosti eksoteričnega Kanta."²¹⁾ Iz te ocene logično sledi samo eno vprašanje, namreč: kako brati prispevke kritične teorije pod vidikom te "fiktivne enotnosti", ki ima svojega glavnega naslovnika v Kantu in kaj lahko izhaja iz tega? Kant torej in ne - morda - Marx? Drzna, dokaj samozavestna hipoteza!

Za Habermasa, tega prvega Adornovega asistenta v letu 1956, je bil Adorno genij, njegovo genialnost, ki jo je po lastni izjavi izrekel povsem odločno in z nesporno gotovostjo, je utemeljeval z "navzočnostjo zavesti, spontanostjo mišljenja, močjo formuliranja, ki je nisem videl nikdar prej in od takrat".²²⁾ In tako dolgo, dokler si bil z Adornom, si bil "v gibanju mišljenja".

Na vprašanje, kako naj izgleda uvod v mišljenje kakšnega filozofa, npr. Adorna, Albrecht Wellmer v svojem delu *Zur Dialektik von Moderne und Postmoderne*, pokaže na "osupljivo kontinuiteto njegovega mišljenja, od zgodnjih frankfurtskih del o filozofiji in sociologiji, vse do poznih del, *Negativne dialektike in Estetske teorije*".²³⁾ Wellmer ugotavlja, da je že osemindvajsetleten Adorno s svojim nastopnim predavanjem leta 1931 v Frankfurtu z naslovom *Die Aktualität der Philosophie*, "izgotovljen" filozof v tem smislu, ker so že izoblikovani poglobljeni motivi njegovega mišljenja in mnoge njegove "osnovne konstelacije". Poznejši Adornov razvoj je zato v marsičem nadaljevanje teh osnovnih konstelacij. Podobno ugotavlja tudi Martin Jay v svoji krajši knjižici z naslovom *Adorno*²⁴⁾ in mnogi drugi.

Že zelo zgodaj je Adorno kritično zavrnil postopek, ki mišljenje reducira na metodo. Bistvo in smisel filozofije zanj ne more dati razmišljanje, ki se po znanstvenem vzoru koncentrira zgolj na oblikovanje definicij. Tak dogmatizem mišljenja izrazito zavrača s Kantom. Bistvo njegove vehementne kritike tradicionalnega pojmovanja metode je v tem, ker je mišljenju odvzeta vsa spontanost in avtonomija in spet s pomočjo Kanta pove, da nikakor ni bistvo filozofskih pojmov in sploh pojmovnosti v definicijskem postopku. S tem seveda zavrača novoveški ideal sistematskega in strogo metodično utemeljenega vedenja. Toda vedno znova je treba opozoriti, da tudi takrat, ko izrecno apelira na mobilnost mišljenja, npr., ko izpostavi esej, ki po njegovem "metodično ravna nemetodično", to ne pomeni pojmovne anarhije, ampak zahteva filozofsko refleksijo, tudi kot pojmovno antitezo pojmu. Apel, ki ga je posredoval na svojih predavanjih, nazorno izraža njegovo zelo dostojanstveno pojmovanje mišljenja: "Če vam že na začetku zbujam nezaupanje do definiranja v filozofiji, želim s tem doseči samo to, da vi, ki se ukvarjate s filozofijo, zares postanete samostojni in avtonomni, razmišljujoči ljudje,

19) Hauke Brunkhorst: *Intelektualci između estetske razlike i svjetskog angažmana*, Treći program - radio Sarajevo, Sarajevo 1991, št. 70, str. 437.

20) Joseph Früchtl und Maria Calloni (Hrsg.): *Geist gegen den Zeitgeist. Erinnern an Adorno*, str. 52.

21) *Ibidem*, str. 53.

22) *Ibidem*, str. 51.

23) Albrecht Wellmer: *Zur Dialektik von Moderne und Postmoderne. Vernunftkritik nach Adorno*, Suhrkamp, Frankfurt 1990, str. 139.

24) Martin Jay: *Adorno*, Krt, Ljubljana 1991, str. 58.

o čemer se sicer vedno besediči in da si na samem začetku pridete na jasno, kako je filozofija nasprotje ravnanju uradnikov mišljenja".²⁵⁾

Z vsem tem, kar Adorno označuje z izrazi kot spontanost, konkretnost, avtonomnost mišljenja itd. in s čimer tudi sam vidi smisel sodobnega filozofiranja in filozofske refleksije danes, aktualizira Kantovo misel. Adornov govor o Kantu in pogovor s Kantovim načinom mišljenja je treba razumeti kot eno še vedno zelo aktualnih spodbud v smislu nadaljnjega boja za filozofijo; zato velja prisluhniti Adornovi interpretaciji Kanta.

25) Theodor W. Adorno: *Philosophische Terminologie. Zur Einleitung*, Band 1, str. 27.